

Ethical aspects of interrogation and investigative actions

Dilrabo TOPILDIEVA¹

Tashkent State University of Law

ARTICLE INFO

Article history:

Received December 2024

Received in revised form

15 December 2024

Accepted 20 January 2025

Available online

15 February 2025

Keywords:

interrogation,
ethics,
investigative action,
morality,
investigator,
lawyer,
tactics,
testimony,
psychology,
deception,
accused,
victim.

ABSTRACT

The article illuminates the ethical aspects of interrogative investigative actions and examines scholars' viewpoints on this matter. Additionally, it delves into three crucial aspects to determine the ethical principles and moral essence of interrogation, providing an extensive analysis of these aspects.

2181-1415/© 2025 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol6-iss1/S-pp462-469>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

So'roq tergov harakatining axloqiy aspektlari

Kalit so'zlar:

so'roq,
axloq,
tergov harakati,
etika,
tergovchi,
advokat,
taktika,
ko'rsatma,
psixologiya,
yolg'on,
ayblanuvchi,
jabrlanuvchi.

ANNOTATSIYA

Maqolada so'roq tergov harakatining axloqiy aspektlari yoritilgan bo'lib, unda ushbu masala yuzasidan olimlarning fikrlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, so'roqning axloqiy tamoyillari va axloqiy mohiyatini aniqlash uchun uchta muhim jihatga to'xtalib o'tilgan bo'lib, ushbu jihatlar keng tahlil etilgan.

¹ Senior Lecturer, Tashkent State University of Law. Tashkent, Uzbekistan. E-mail: d.topildieva@gmail.com

Этические аспекты допроса

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

допрос,
нравственность,
следственное действие,
этика,
следователь,
адвокат,
тактика,
показания,
психология,
ложь,
обвиняемый,
потерпевший.

В статье освещаются этические аспекты следственного действия «допрос», приводятся мнения учёных по данному вопросу. Также подробно анализируются три ключевых аспекта, позволяющих определить этические принципы и сущность допроса.

So‘roqning axloqiy tamoyillari va axloqiy mohiyatini aniqlash uchun uchta muhim jihatga to‘xtalib o‘tish kerak:

- umumiy va kasbiy (tergov) etikasi o‘rtasidagi munosabat;
- so‘roq qilish etikasi tizimidagi ta‘sirning tabiati (har qanday ko‘rinishda);
- oldindan so‘roq qilish jarayonida konfliktlarni tartibga solishning axloqiy tamoyillari.

Umumiy va kasbiy (tergov) etikasi o‘rtasidagi munosabatlar so‘roqdan oldingi axloqiy tamoyillarning birinchi mazmunli momenti hisoblanadi. “Kasbiy etika” – bu axloqiy me‘yorlarni idrok etishning kasbiy an‘analarining o‘ziga xos xususiyatlari kontekstida qabul qilingan umumiy etika sohasidir. Shuni ta‘kidlash kerakki, kasbiy etika situatsion xususiyatga ega, u faqat kasbiy funksiyalarni amalga oshirish sohasiga tegishlidir. Kasb-hunardan tashqarida shaxs kasbiy etika talablariga rioya qilmaslikda erkindir. Afsuski, bu umuman odamlarga xos emas, chunki odamlarda uzoq vaqt davomida ikkita kuchsiz bir-biriga zid yoki antagonistik qoidalar tizimi bo‘lishi g‘ayritabiidir. O‘z axloqiy tizimi va kasbiy etikani shakllantiradigan me‘yorlarning birlashishi kasbiy mahoratni rivojlantirishning o‘ziga xos bosqichi bo‘lib xizmat qiladi va shu bilan birga shaxsning kasbiy deformatsiyasi boshlanishining birinchi signalidir. Shunday qilib, kasbiy axloqning “tabiiyligi” ilmiy axloqiy mavzu bo‘lishni to‘xtatadi, lekin mutaxassisning evolyutsiyasi va regressiyasining tabiati va mexanizmini aniqlashning dolzarb muammosiga aylanadi.

Kasbiy etika kasbiy faoliyatning ikkita sohasiga xosdir:

1. Vakillarining ta‘sir obyekti shaxs bo‘lgan kasblar uchun. Psixologlar, ofitserlar, advokatlar va tergovchilarning mazmuni kasbiy majburiyatlarni bajaruvchining boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabati bo‘lgan kasb vakillaridir.

2. Umumiy axloq me‘yorlariga tubdan mos kelmaydigan kasblar uchun. Klassik – jallod, siyosatchi va bankir kasblari.

Kasbiy etika ma‘lum bir ijtimoiy guruh uchun xulq-atvor qoidalari to‘plami sifatida ularning faoliyati, korporativ manfaatlari va kasbiy madaniyatining xususiyatlari bilan belgilanadi. Shunday qilib, biz “har bir kasbning o‘ziga xos axloqi bor” degan fikrga qo‘shilamiz [1, 298 b.].

Kasbiy etikaning predmeti – bu professional hamjamiyat a‘zosining korporativ qoidalar bilan ifodalangan to‘g‘ri xulq-atvori, agar huquqiy me‘yorlar u uchun o‘ziga xos xulq-atvor qoidalarini belgilamagan bo‘lsa albatta.

Kasbiy etikaning professionalning harakatlarini haqiqatda qo'llab-quvvatlashga qaratilgan elementlarini va o'z ijtimoiy guruhining obro'sini saqlashga qaratilgan bir xil elementlarni ajratish oson emas. Birinchisi, mutaxassisni kasbning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan axloqiy noaniqlikdan himoya qiladi. Ikkinchisi ko'proq deklarativ va reklama funksiyasiga ega bo'lgan axloqiy ahamiyatga ega.

Kasbiy etikaning axloqiy me'yorlarining umumiy axloq me'yorlaridan chetlanish darajasi qanday? Ko'rinishidan, bu yerda o'zgarishlar sezilarli darajada bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, psixolog o'z kasbiy faoliyatida bir qator axloqiy cheklovlarga ham amal qilishi kerak. Shunday qilib, psixologik xarakterdagi ma'lumotlarni nazorat ostida saqlash qoidasi mavjud. "Psixolog birinchi navbatda mijoz bilan mavzuni tavsiflovchi materiallarga ega bo'lgan shaxslar ro'yxatini, shuningdek ularni saqlash joyi va shartlarini, foydalanish maqsadlarini va yo'q qilish shartlarini kelishib olishi kerak". Ammo agar tadqiqot davomida subyekt boshqalardan ma'lumotni yashirayotgani aniqlansa, bu ma'lumot oshkor qilinmasa, uchinchi shaxsga ma'naviy azob va psixologik travma olib keladi, psixologning umumiy axloq nuqtai nazaridan jim bo'lishini sheriklik deb tushunish mumkin. Shunday qilib, notanishning axloqi tanishning axloqi uchun qurbon qilinadi. Va bu, ehtimol, to'g'ri.

Omon qolish ehtimoli minimal bo'lgan ofitser uchun chekinish zarur bo'lgan vaziyatda qo'riqlanadigan otryadni ajratish axloqiy jihatdan asosli hisoblanadi. Umumiy axloq nuqtai nazaridan, ofitserning boshqalarga qaraganda omon qolishga loyiq bo'lmagan odamlar guruhidan tanlanishi aniq axloqsizlikdir. Ofitser ko'rib chiqilayotgan shaxslarni aniqlashning obyektiv mezoniga ega emasligini va bundan tashqari, cheklangan vaqt sharoitida harakat qilishini hisobga olsak, bo'lajak chekinish qurbonlarini tanlash juda subyektivdir. Muayyan odamlarni o'limga mahkum etish va bundan tashqari, tanlovning yuqori darajadagi subyektivligi umumiy axloq doirasidagi o'ta axloqiy bo'lmagan qarordir. Harbiy etika doirasida bu nafaqat maqbul, balki eng maqbul yechimdir. Guruh axloqi uchun shaxsning axloqi qurbon qilinadi. Va bu asosli.

Advokatning o'z himoyasi ostidagi shaxsning aybini bila turib, tergov va sud majlisi ishtirokchilarini chalg'itishi, jabrlanuvchiga ruhiy ta'sir ko'rsatishi axloqiy norma hisoblanadi. Darhaqiqat, advokatning juda ziddiyatli xatti-harakati ko'pincha juda maqbul deb e'lon qilinadi [2, 175 b.]. Jabrlanuvchining advokat haqidagi fikri qanday? Jabrlanuvchi o'z oldida aybdor tomonning yollangan (sotib olingan) vakilini ko'radi, u nafaqat umumiy axloqiy ma'noda adolatga erishishga xalaqit beradi, balki jabrlanuvchining o'zi ham aybdorligini (parcha yoki to'liq) ko'rsatishga harakat qiladi. Jabrlanuvchi jinoyat sodir bo'lganini, jinoyatchi uning oldida turganini aniq biladi, sud majlisini fars, deb hisoblaydi. Jabrlanuvchi yolg'onchini himoya qilinayotganini ko'radi va kuzatilgan mazmuni hamma odamlar uchun umumiy axloqiy tizimga sig'dira olmaydi.

Biroq, advokatning xatti-harakatlari axloqiy jihatdan to'g'ri keladi, chunki advokatlarning kasbiy etikasi doirasida halollik va rostgo'ylik tushunchalari ajralib turadi. Advokatlarning kasbiy etikasiga ko'ra, "kasbiy sirni saqlash advokat faoliyatining mutlaq ustuvorligi hisoblanadi". Huquqiy etika nuqtai nazaridan advokat, agar bu kasb siriga rioya qilishga zid bo'lmasa, rostgo'y bo'lishi kerak. Agar siz belkurakni belkurak desangiz, advokatlik odob-axloqi nuqtai nazaridan, advokat yolg'on gapirishi yoki haqiqatni yashirishi kerak, bundan mijoz uchun ahamiyatsiz hollar bundan mustasno. Jinoyatchi bo'lmaganning axloqi jamiyat axloqi uchun qurbon qilinadi. Va bu obyektiv.

Shunday qilib, bizda kasbiy etikaning umumiy etikadan ustunligining uchta shakli mavjud bo'lib, ular manfaatlar uchun umumiy axloq normalarini qurbon qilish qobiliyatiga ega:

- aniq shaxs;
- shaxslar guruhlari;
- jamiyat.

Ko'rinib turibdiki, kasbiy axloqiy me'yorlarning umumiy axloqiy me'yorlardan chetga chiqishi birinchi holatda past, ikkinchisida sezilarli, uchinchisida esa deyarli cheksizdir. Biz bunday og'ishning adolatliligi haqida gapirmayapmiz, faqat uning mavjudligi haqiqati haqida aytib o'tmoqchimiz.

Tergov etikasiga xos axloqiy me'yorlar qaysi guruhga mansub? Avvallari advokatlarning kasbiy etikasi haqida bejiz misol keltirmagan edik. Darhaqiqat, tergovchi va advokat antagonistlardir, ularning bir-biriga qarshi turishga intilishlari ularning oldida turgan vazifalarning qarama-qarshiligidan kelib chiqadi.

Advokat ayblov vazifasini ham, himoya vazifasini ham bajarishi kerakmi? Albatta yo'q. Adabiyotlar hatto advokatning jabrlanuvchining manfaatlarini himoya qilish qonuniyligiga shubha qiladi, chunki bu advokatlik kasbi oldida turgan vazifalarga zid keladi [3, 10 b.].

Tergovchi faoliyatining ayblov xususiyati jinoiy ish yuritishning tortishuvi g'oyasidan kelib chiqadi, unga ko'ra himoya va ayblov qarama-qarshi tomonlar sifatida harakat qiladi, afzalroq, taxminan teng huquq va majburiyatlarga ega. Agar sudda ayblov funksiyasini bajaruvchi prokuror tergovchi to'plagan dastlabki tergov materiallariga tayansa, himoya funksiyasini amalga oshirish zaruriyatidan kelib chiqib, raqobat bo'lishi mumkin emas. Bu mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Biz hatto tergov jarayonida tergovchi gumon qilinuvchi va ayblanuvchini psixologik jihatdan o'zining raqibi sifatida qabul qilishi va antagonistni oqlaydigan holatlarning tizimli, to'liq to'plamiga umid qilish mantiqiy emasligi haqida ham gapirmayapmiz. Bu g'ayritabiiy. Ayblov tomoni na faktik, na psixologik jihatdan himoyachi pozitsiyasini mustahkamlovchi dalillar to'plashdan manfaatdor emas. Aslida, tergov jarayonida aniq ayblov tarafdori bor.

Agar vektorlar yo'nalishiga ko'ra, tergovchi va advokat raqib sifatida harakat qilsa va raqobatning taxminiy g'oyasi ishtirokchilarning huquqlari tengligini nazarda tutsa, tergovchining kasbiy etikasi normalarining og'ish darajasidan, advokatlik etikasi esa normalarining umumiy axloq normalaridan bir xil chetlanishidan farq qilmasligi kerak. Shunga ko'ra, qonunga muvofiq, "kasbiy sirni saqlash advokat faoliyatining so'zsiz ustuvorligi" normasi qonunga muvofiq bo'lgan "tergovchining jinoyat sodir etish holatlarini aniqlashga intilishi" normasiga mos kelishi kerak. Belgilangan g'oya pragmatizm ruhiga mos keladi va bu yerda izchillik qonunga qaratilgan bo'lib, u haddan tashqari axloqiy potensialni sezilarli darajada cheklaydi, bu shu jumladan ilmiy mentalitetga xosdir.

Biz tergov etikasining quyidagi xususiyatlarini so'roq paytida amalga oshirilganligini ko'ramiz:

- 1) so'roq qilinayotgan shaxsga maqbul psixologik ta'sir ko'rsatishda;
- 2) ziddiyatli vaziyatning rivojlanishini kuzatishda.

Adolatga, rostgo'ylik va hamdardlikka intilish umumiy axloq me'yorlariga tegishli bo'lib, tergovchining kasbiy faoliyatida tub o'zgarishlarga olib kela olmaydi. Aynan shuning uchun ham, taktik usul tergov jarayoni ishtirokchilarining sha'ni va qadr-qimmatini

kamsitmasligi kerakligi haqidagi qoida tergov etikasi emas, balki umumiy talablarga ishora qiladi. Umumiy axloqiy me'yorlarni professional standartlar bilan almashtirishga urinishlar juda uzoq tarixga ega. Tergov "haqiqiy insoniylikni rivojlantirishi kerak [4, 79 b.]" deb ta'kidlab, bu pozitsiya tarafdorlari jarayonning oqlovchi yo'nalishiga umid qilmoqdalar. 20-asrning boshlarida rivojlangan mamlakatlardagi liberal huquqshunolar bunday axloqqa moyil bo'lganligi ajablanarli emas.

Xuddi shu haddan tashqari axloqiylik tergovchidan noprofessional sohada butunlay axloqiy imidjni saqlab qolishni talab qiladi. Tergovchining ideal fuqaro qiyofasi, shubhasiz, ijobiy, ammo bozor iqtisodiyoti sharoitidagi real shaxsdan ko'ra utopik faylasuf yoki inqilobiy davr qahramoniga ko'proq mos keladi. Garchi o'ziga xos ma'naviy bayroq (yoki xodimni ishdan bo'shatishning mumkin bo'lgan sababi) sifatida davlat xizmatchilarini yuqori axloqiy talablarga javob berishga majburlovchi normalar mavjud bo'lish huquqiga ega.

Alohida ta'kidlab o'tamizki, tergovchi faoliyatining noto'g'ri rasmiylashtirilgan taktik komponenti, bizning fikrimizcha, tergovchining to'liq huquqli kasbiy kodeksini yaratishni imkonsiz qiladi, bu zarurat bir qator mualliflar tomonidan aytiladi [5, 98 b.].

Eslatib o'tamiz, kasbiy va umumiy axloq me'yorlari o'rtasidagi nomuvofiqlik kasbiy deformatsiyaning boshlang'ich nuqtasidir, shuning uchun advokat uchun ruxsat etilgan umumiy axloqiy taqiqlarni buzadigan bir qator harakatlar tergovchi uchun joiz emas. Bunday yo'l qo'yib bo'lmasligi ham huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimi maqomini saqlab qolish zaruratidan, ham o'z ma'naviy-axloqiy benuqsonligini saqlash zaruriyatidan kelib chiqadi. Biroq, yolg'on gapirishni taqiqlash tergovchi uchun me'yoriy ravishda mustahkamlangan bo'lishi ehtimolini kuchaytiradi.

Shunday qilib, 1950-yilda Germaniya Federativ Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksiga § 136-a bandida "Qabul qilib bo'lmaydigan so'roq usullari" kiritilgan bo'lib, yomon muomala, jismoniy bosim va aldash kabi usullarni taqiqlaydi. Mutlaqo to'g'ri ta'kidlanganidek, "so'roqning har qanday taktik usulida so'roq qilinayotgan shaxsga yolg'on ma'lumot to'g'risidagi xabar bo'lmasligi kerak. Tergovchi, shuningdek, so'roq qilinayotgan shaxsni qandaydir imtiyozlar va yengiliklar va'da qilib, ma'lum faktni tasdiqlashga ishontirishga haqli emas" [6, 115 b.]. Tergovchi to'g'ridan-to'g'ri aldamsligi kerak, chunki bu juda "xunuk" holat bo'libgina qolmay, uning shaxsiy deformatsiyasi ham hisoblanadi. Suhbatni tergovchi faoliyatidagi umumiy axloqiy me'yorlarning xususiyatlari to'g'risida yakunlab, R.Dekartning: "Mantiqiy fikrlashni o'rganing, bu axloqning asosiy tamoyilidir" so'zlarini esga olish kerak [7, 79 b.].

"Tergov nayranglari" deb ataladigan axloq masalasini hal qilish biroz qiyinroq. Bu yerda nutq bevosita kasbiy etika masalalariga to'xtaladi.

1964 yilda Kriminalistika taktikasining ba'zi muammolarini muhokama qilishda I.D. Perlov "tergov hiylasi" atamasiga e'tiroz bildirgan va so'roq "ayyorlik bilan emas, balki aqlli tarzda" o'tkazilishi kerakligini va ayblanuvchining yo'nalishini yo'qotish qabul qilinishi mumkin emasligini ta'kidlagan.

Bunday usullarni qo'llash tarafdorlari o'z nuqtai nazarini quyidagicha ta'kidlaydilar: "Ba'zida taktik usullar tergov hiylalari yoki psixologik tuzoqlar deb ta'riflanadi. Ikkinchisi ko'pincha negadir yolg'on deb talqin qilinadi, garchi bu noto'g'ri bo'lsa ham. Ular so'roq qilinuvchini aldashga emas, balki uning vaziyatga bergan bahosini hisoblashiga asoslanadi, bu esa so'roq qilinuvchini mustaqil ravishda to'g'ri qaror qabul qilish zarurligiga olib keladi" [8, 63 b.].

“Tergov hiylasi” – bu ishonchli ma’lumot bilan manevr qilish, so’roq paytida so’roq qilinayotgan shaxs tergovchining ishning holatlaridan xabardorlik darajasi, ma’lum dalillar mavjudligi to’g’risida chalg’itadigan vaziyatni yaratadi. Bunday taktik usul so’roq qilinayotgan shaxsqa qanday ta’sir qilishi, birinchi navbatda, uning jinoyatga munosabatiga bog’liq. Agar ishtirok aniq bo’lsa, ishonchli ma’lumotni tegishli deb baholab, u o’zi uchun eng mos deb hisoblagan xatti-harakat yo’nalishini erkin tanlaydi [9, 14 b.].

“Tergov hiylasi”ning qonuniyligi g’oyasiga qarshi bo’lganlarning fikriga ko’ra, bu usullar tergov qilinayotgan shaxsni “chalkashtirish”, “uni hayratda qoldirish”, “chalkashlik holatini keltirib chiqarish”, uning aqliy faoliyatiga “tartibsizlik” kiritishga qaratilgan jarayonlardir” [10, 54 b.], mualliflarning fikriga ko’ra, qabul qilinishi mumkin emas.

Ikkala tomonning fikrlarini tahlil qilish shuni ko’rsatadiki, tashqi tomondan munozaraning mohiyati terminologik xususiyatga ega va bu muammo R.S.Belkin tomonidan “tergov hiylasi”, “psixologik tuzoqlar” atamalarini “taktik birikma” atamasi bilan almashtirgan.

Munozaraning ichki mazmuni biroz murakkabroq. Buni G.M.Minkovskiy ta’kidlab, gap so’roqda emas, balki so’roq qilinuvchining psixologiyasidan foydalanish bilan bog’liq usullardan foydalanish mumkinmi degan savolga mohiyatan javob berishda ekanligini ta’kidladi.

Keling, so’roq qilishning axloqiy tamoyillarining ikkinchi substantiv momentiga – so’roq qilish etikasi tizimidagi ta’sirning kriminalistik xarakteriga o’tamiz.

“Ta’sir” ilmiy kategoriya sifatida kriminalistik adabiyotlarda to’g’ri aks ettirilmagan. Ehtimol, ba’zi mualliflar u bilan faqat raqibning irodasini bostirishga qaratilgan harakatlarni, shubhali axloqiy xarakterdagi harakatlarni bog’lashlari mumkin. “Bunga qisman jinoiy protsess ishtirokchilariga hech qanday ta’sir ko’rsatishga yo’l qo’yilmasligi haqidagi ko’plab bayonotlar yordam bermoqda. Aftidan, nazariyotchilar o’ylab topgan ba’zi muhrlarni vaqt ham o’zgartira olmadi” [11, 163 b.]. Bir qator olimlarning tergovchi ishiga ta’sir o’tkazishga yo’l qo’yib bo’lmasligi to’g’risidagi tadqiqotining noto’g’ridir.

Ta’sir tabiatining mazmunli ko’p o’lchovlilikligi ikki xildir. Ba’zi mualliflarning fikricha, ta’sir – bu shaxsning munosabati va xatti-harakatlarini yoki faoliyat ishtirokchilari o’rtasidagi munosabatlar turini o’zgartirishi mumkin bo’lgan narsa [12, 101 b.]. Qoidaga ko’ra, ushbu nuqtai nazarga ega bo’lgan mualliflar “ta’sir” va “taklif” tushunchalarini chalkashtirib yuborishadi. Ushbu tushunchalar bir butun va bir qism sifatida o’zaro bog’liqdir (ta’sir tizimli ravishda ishontirish, taklif qilish, manipulyatsiya, infektsiya va taqlid qilishdan iborat). “Taklif qilish – bu boshqa shaxsning ruhiy sohasiga g’oyalar, his-tuyg’ular, ehtiroslar va boshqa psixofizik holatlarni ozmi-ko’pmi to’g’ridan-to’g’ri singdirish, boshqacha qilib aytganda, iloji bo’lsa, tanqid va hukm qilish uchun joy qolmaydigan tarzda ta’sir qilish demakdir” [13, 9 b.]. Ta’sir – bu o’zaro ta’sirning bir ishtirokchisidan boshqasiga harakat va ma’lumotni maqsadli ravishda o’tkazish [14, 58 b.]. Ushbu ta’rifdan kelib chiqqan holda, tergov jarayonining har qanday subyekti tomonidan har qanday ishtirokchiga og’zaki aloqa va og’zaki bo’lmagan ma’lumot almashish jarayonida psixologik ta’sir ko’rsatishi mumkin. “Ta’sir qilish” va “taklif” o’rtasidagi farqning asosi shundaki, ta’sirlangan shaxs olingan ma’lumotni tanqidiy baholashi mumkin.

Shunday qilib, potensial ongli ta’sir sharoitida biz tergovchining axloqsiz xatti-harakatlari haqida emas, balki so’roq qilinayotgan shaxsning psixologik himoyasi yetarli emasligi haqida mulohaza qilmoqdamiz. “Psixologik himoya – bu ongni ichki va tashqi

mojarolar, tashvish va noqulaylik holatlari bilan bog'liq noxush, travmatik tajribalardan himoya qilishga qaratilgan shaxsni barqarorlashtirishning maxsus tizimi". Tergovchiga o'zining intellektual, hissiy va irodaviy salohiyati bilan to'qnash kela olmaydigan, shuning uchun uning kuchsizligi tufayli ba'zi qo'shimcha himoya choralari muhtoj bo'lgan "bechora shaxs" tushunchasi ma'naviy jihatdan asossizdir.

Muloqotning asosiy elementlaridan biri ta'sir etish ekanligini hisobga olib, tergov harakatlarini guruhlash aynan tergovchining tergovning boshqa ishtirokchilariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan kelib chiqib amalga oshiriladi. Jinoyatchiga ta'sir qilish deyarli barcha tergov harakatlarida kuzatiladi, lekin ba'zi tergov harakatlarida uning salohiyati nihoyatda yuqori (so'roq, yuzlashtirish); boshqalarda bu muhim (tintuv; garchi aniq bo'lmasa ham, olib qo'yish); agar tergov harakatining dastlabki bosqichida bunday ta'sir kuzatilmagan bo'lsa, tergov harakatini o'tkazish juda qiyin (shaxsning psixologik holatini optimallashtirish, tanib olish, ko'rsatuvlarni hodisa joyida tekshirish, tergov eksperimenti paytida uning tergov harakatini o'tkazish sharoitlariga moslashishi ko'rinishidagi ta'sirlar).

Shunday qilib, ta'sir markaziy taktik tushunchadir. Tergov qilinayotgan shaxsga ta'sir qilishni inkor etish, umuman olganda, kriminalistika taktikasini inkor etishdir.

So'nggi paytlarda kriminalistika taktikasining ayrim masalalariga bag'ishlangan ishlarda "ta'sir" atamasi tobora keng tarqalgan [15, 196 b.]. Gap shundaki, rolli xatti-harakatlar va hayotiy senariylar haqidagi ta'limotlarning rivojlanishi natijasi "ta'sir"ni shaxslarning o'zaro ta'sirining ajralmas atributi sifatida tushunish edi [16, 17 b.].

Ta'sir, xususan, aloqa va umuman shaxslar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning ajralmas elementidir. Ko'rinib turibdiki, tergov qilinayotgan shaxsga ta'sir qilish mazmuni va darajasini huquqiy tartibga solishning taqiqlovchi turi, bunday ta'sir ko'rsatilishi va tartibga solinishi kerak bo'lgan sohalarning juda ko'pligi sababli nomaqbuldir. Obyektiv ravishda, jinoyat-protsessual va jinoyat qonunchiligi bilan bevosita tartibga solinmagan ta'sir ko'rsatish shakllariga qaratilgan umumiy ruxsat etilgan turdan foydalanish maqsadga muvofiqdir [17, 164 b.]. Darhaqiqat, Jinoyat-protsessual qoidalarga ko'ra, "yo'naltiruvchi savollar berish taqiqlanadi" deb ta'kidlangan. Aks holda, tergovchi so'roq qilish taktikasini tanlashda erkinidir. Shunday qilib, tergovchining taktik tanlash erkinligi me'yoriy jihatdan mustahkamlangan va "qonun bilan taqiqlanmagan hamma narsaga ruxsat beriladi" bu esa umumiy huquqiy tamoyilga to'liq mos keladi.

Alohida-alohida, noqonuniy psixologik ta'sir masalasini hal qilish kerak. "Zo'rlik ishlatish har qanday jinoiy ishning elementar va muqarrar sharti bo'lgan sharoitda va jarayon ishtirokchilari undan foydalanishning haqiqiy imkoniyatini albatta his qilishlari kerak" [18, 136 b.]. Qonuniy ta'sir va noqonuniy ta'sir o'rtasidagi farq faqat bitta parametr asosida amalga oshirilishi mumkin – qonuniylik, ya'ni, protsessual huquqiy munosabatlar subyektining shaxsiga ongli ravishda, tanqidiy, hech qanday zo'ravonliksiz, harakat-harakatsizlik shaklida ifodalangan ta'sirning amaldagi qonunchilikka muvofiqligi, bunda ikkinchisi egallab turgan faol pozitsiyani tanlash erkinligi bilan amalga oshirilishi lozim deb hisoblaymiz [19, 27 b.].

Aytilganlarni umumlashtirish uchun shuni ta'kidlaymizki, umuman olganda tergov etikasi tizimida, xususan, so'roq qilish etikasida, agar so'roq qilinayotgan shaxsning reaksiyasida o'zgaruvchanlikni va uni tanlash erkinligini nazarda tutsa, qonuniy ta'sir axloqiy jihatdan joizdir. Chunki, bunda so'roq qilinayotgan shaxs tutgan faol pozitsiyasi saqlab qoladi. "Ushbu yondashuv bilan tergovchining axloqiy jihatdan majburiy maxsus subyekt sifatida xatti-harakatlariga muvozanatli baho berishni asossiz tanqiddan ajratish

mumkin bo'ladi, bu esa uni obyektiv ma'lumot olishga qaratilgan, ba'zida ziddiyatli vaziyatda eng samarali taktik va kriminalistik vositalardan foydalanishni rad etishga majbur qiladi" [20, 188 b.].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. М.: Политиздат, 1961. Т. 21. с. 298-299.
2. *Князьков А.С.* Концептуальные положения тактического приема. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2012. С. 175.
3. *Воронов А.А.* Этические проблемы процессуального поведения адвоката – представителя потерпевшего в уголовном процессе // Воронежский адвокат. 2006. № 11. С. 10.
4. *Кони А.Ф.* Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) // Избранные труды и речи. Тула: Автограф, 2000. С. 79.
5. *Антонов И.А.* Нравственно-правовые начала уголовно-процессуальной деятельности (теоретические идеи и правоприменительная практика): дис. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2005. С. 250; *Субботина И.Г.* Нравственные начала предварительного расследования. М., 2002. С. 98-100.
6. *Шейфер С.А.* Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. Самара: Самарский университет, 2004. С. 115.
7. *Слово о науке.* Книга вторая / сост. Е.С. Лихтенштейн. М.: Знание, 1981. С. 79.
8. *Болтнев В.Н., Лавров Ю.И.* О «психологических хитростях» в следственной тактике // Следственная тактика. 1966. № 71. С. 63-72.
9. *Розовский Б.Г.* Некоторые вопросы применения психологических приемов в допросе обвиняемых // Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1965. Вып. 2. С. 14
10. *Михальчук А.Е.* Тактические комбинации при производстве следственных действий / под ред. В.В. Степанова. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. С. 54.
11. *Жуков О.И.* Тактико-криминалистическая основа следственной деятельности: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2006. С. 163.
12. *Андреева Г.М.* Социальная психология. М.: Изд-во МГУ, 1980. С. 101.
13. *Бехтерев В.М.* Внушение и его роль в общественной жизни. СПб.: Издание К. Л. Риккера, 1908. С. 9.
14. *Психология.* Словарь. М.: Политиздат, 1990. С. 58.
15. *Адамова И.А.* К вопросу о проблеме допустимости психологического воздействия на допрашиваемого // Российское правождение на рубеже веков. Томск, 2004. Ч. 4. С. 194-196
16. *Кабаченко Т.С.* Методы психологического воздействия. М.: Педагогическое общество России, 2000. С. 17.
17. *Жуков О.И.* Тактико-криминалистическая основа следственной деятельности: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2006. С. 164.
18. *Феньвешчи Ч.* Насилие в уголовном процессе (субъекты вторичной виктимизации) // Журнал российского права. 2003. № 2. С. 136-142.
19. *Зорин Р.Г.* Криминалистическая характеристика тактического (психического) воздействия в системе следственных действий // Юридическая психология. 2008. № 8. С. 27-28.
20. *Князьков А.С.* Концептуальные положения тактического приема. Томск: Изд-во Томского гос. ун-та, 2012. С. 188.